

Oskar Kanecki

Akademia Pomorska w Słupsku
e-mail: oskar.kanecki@apsl.edu.pl

ORCID: 0000-0001-9025-2970

DOI: 10.15290/mhi.2022.21.02.19

O potrzebie studiów nad historią prawa – przemyslenia na tle rozważań Tomasza Opalińskiego zawartych w monografii *Stan chłopski w Księstwie Warszawskim w świetle akt sądowych*

ABSTRAKT

Studia nad historią ustroju i prawa wiążą się z koniecznością przedstawienia dawnych instytucji prawnych we współczesny sposób. Wymaga to od badacza dobrego opanowania języka prawniczego i naukowej terminologii. Artykuł stanowi próbę analizy właściwości opracowań poruszających tematykę historycznoprawną na przykładzie pracy Tomasza Opalińskiego zatytułowanej *Stan chłopski w Księstwie Warszawskim w świetle akt sądowych*. Autor opisał w niej sytuację chłopów w latach 1808–1815 w świetle dokumentacji sądów pokoju. Zagadnienie to jest doniosłe, gdyż Konstytucja Księstwa Warszawskiego, znosząc „niewolę”, wprowadziła równość wszystkich obywateli wobec prawa, co umożliwiło ustanowienie sądów powszechnych. W badaniach zastosowano metodę historycznoprawną. Książka składa się z czterech rozdziałów i licznych aneksów, a przedstawione treści zostały uporządkowane według kryterium przedmiotowo-chronologicznego. Autor omówił w nich zagadnienia ogólne (w tym organizację sądownictwa w Koronie Królestwa Polskiego i w Księstwie Warszawskim), akta sądowe, główne problemy społeczne i gospodarcze chłopów oraz relacje międzystanowe (pomiędzy chłopami, chłopami i szlachtą, chłopami i mieszczanami, chłopami i Żydami, a także chłopami i duchownymi).

On the Need for Studies on the History of Law – Considerations on the Background of Tomasz Opaliński's Thoughts Included in the Monograph "State of Peasantry in the Duchy of Warsaw in the Light of Court Records"

ABSTRACT

Studies on the history of political systems and law involve a necessity to present historic law institutions with a modern view. This requires from the researcher a good command of legal language and scientific terminology. This article is an attempt to analyze the characteristics of studies dealing with the history of law against the background of Tomasz Opaliński's thoughts included in the monograph "State of peasantry in the Duchy of Warsaw in the light of court records". The Author described the situation of peasants in the years 1808–1815 in the light of the judicial documents of courts of peace. This issue is important because the Constitution of the Duchy of Warsaw, abolishing „slavery”, introduced the equality of all citizens in terms of the law, which enabled the establishment of common courts. The historical and legal method was applied in this research. The book consists of four chapters, numerous appendices and its contents were organized according to subject-chronology. The Author discussed general issues (including the organization of the judiciary in the Crown of the Kingdom of Poland and in the Duchy of Warsaw), court records, major social and economic problems of peasants, as well as interstate relations (between peasants, peasants and nobles, peasants and burghers, peasants and Jews, peasants and clergy).

Słowa kluczowe: Księstwo Warszawskie, chłopci, ustrój społeczny, nauki historycznoprawne, sądy pokoju

Key words: Duchy of Warsaw, peasants, social system, historical and legal sciences, courts of peace

Konstytucja utworzonego w 1807 r. Księstwa Warszawskiego zniosła poddaństwo chłopów, gwarantując im wolność osobistą. Wszyscy obywatele nowo powstałego państwa mieli być „równi przed obliczem prawa”¹. Urzeczywistnieniu tej normy posłużyło wprowadzenie systemu sądownictwa powszechnego. Uwolnieni od stanowego wymiaru sprawiedliwości chłopci zostali w związku z tym poddani jurysdykcji sądów pokoju. Ich praktyka orzecznicza nie stała się jednak dotychczas przedmiotem dogłębnej analizy zwieńczonej wydaniem monografii. Tym większe zainteresowanie wzbudza w związku z tym publi-

¹ Ustawa konstytucyjna Księstwa Warszawskiego, 1807 r., Dziennik Praw Księstwa Warszawskiego, nr 1, Warszawa 1808, s. II, art. 4.

kowana w 2020 r. nakładem Wydawnictwa DiG książka Tomasza Opalińskiego zatytułowana *Stan chłopski w Księstwie Warszawskim w świetle akt sądowych*². Jej Autor podjął się bowiem trudu przeprowadzenia badań nad spuścizną źródłową sądów pokoju z lat 1808-1815. Co więcej, opracowanie to, jak można wnioskować z konkluzji, spotkało się już z pozytywną recenzją przedstawioną na łamach cieszącego się dużym uznaniem „Czasopisma Prawno-Historycznego”³.

Według informacji zawartych we wstępie zakres terytorialny pracy został wyznaczony przez stan zachowania źródeł (s. 8-9). Swoją monografię Tomasz Opaliński oparł w związku z tym przede wszystkim na aktach sądu pokoju w Śremie i niepełnej dokumentacji sądu pokoju w Koninie. Analizie poddane zostały ponadto księgi wyroków sądu pokoju z Poznania i Bydgoszczy oraz nieliczne dokumenty sądu pokoju z Krakowa (s. 8-9). Zakreślona w ten sposób kwerenda spowodowała, że formułowane na kartach opracowania wnioski nie mogą zostać uznane za w pełni reprezentatywne dla Księstwa Warszawskiego. Przyczyną to zresztą sam Autor, stwierdzając ich wstępny charakter i odnosząc je jedynie do Wielkopolski (s. 9, 163). Niestety refleksja ta nie znalazła odzwierciedlenia w tytule książki, który sugeruje zapoznanie się z materiałami pochodzącymi ze wszystkich departamentów. Tymczasem badania objęły tylko nieliczne dokumenty z obszaru Galicji Zachodniej, natomiast w całości został w nich pominięty departament łomżyński. Braku tego nie sposób wyjaśnić niedostępnością źródeł, gdyż chociażby w fondzie 74. Biblioteki Litewskiej Akademii Nauk im. Wróblewskich w Wilnie pozostają zdeponowane akta instytucji powiatu mariampolskiego pochodzące z lat 1804–1924⁴. Z perspektywy opisywanego tematu interesujący wydaje się również fond 136. Litewskiej Biblioteki Narodowej im. Martynasa Mažvydasas w Wilnie zawierający archiwum wójta włości Dobrole powiatu mariampolskiego. Jednostka obejmuje dokumenty z lat 1810–1919⁵. W Archiwum Państwowym w Suwałkach znajduje się zespół 210. zawierający dokumentację sądu pokoju w Sejnach. Poszerzeniu wiedzy o sytuacji w Galicji Zachodniej, jak się wydaje, mogłaby posłużyć lektura dokumentów znajdujących się w zbiorach Archiwum Państwowego w Lublinie Oddziału w Chełmie (zespół 100. zawiera dokumenty sądu pokoju w Chełmie), czy też Archiwum Państwowego w Kielcach Oddziału w Sandomierzu (zespół 131. zawiera akta Sądu Pokoju powiatu sandomierskiego, w tym rejestry spraw i protokoły sesji). Informacje o działalności sądów pokoju mogą także znajdować się w nieuwzględnionych przez opracowanie Tomasza Opalińskiego jednostkach Archiwum Państwowego w Łodzi (np. zespół 435. zawiera akta sądu pokoju powiatu zgierskiego). Braki

² T. Opaliński, *Stan chłopski w Księstwie Warszawskim w świetle akt sądowych*, Warszawa 2020.

³ P.Z. Pomianowski, *Tomasz Opaliński, Stan chłopski w Księstwie Warszawskim*, Wydawnictwo DiG, Warszawa 2020, ss. 195, „Czasopismo Prawno-Historyczne” 2021, t. 73, z. 1, s. 429-432.

⁴ M. Kocójowa, *Przewodnik po zbiorach rękopisów w Wilnie*, Kraków 1993, s. 68.

⁵ *Ibidem*, s. 128.

te nieco rozczarowują, gdyż Autor ma świadomość, że do dzisiejszych czasów zachowały się pojedyncze akta sądów pokoju w Łęczycy, Piątku, Przasnyszu, Rawie Mazowieckiej, Sandomierzu, Sieradzu i Toruniu (s. 8-9). Duże zdziwienie budzi zupełne pominięcie zbiorów Archiwum Głównego Akt Dawnych w Warszawie, a w szczególności zespołu 174. zatytułowanego „Komisja Rządząca”, zespołu 175. o tytule „Rada Stanu i Rada Ministrów Księstwa Warszawskiego”, jak też zespołu 181. zawierającego dokumentację Rady Najwyższej Tymczasowej Księstwa Warszawskiego. Dla przykładu Autor opisuje wprowadzenie instytucji sądów pokoju przez Komisję Rządzącą na podstawie literatury (s. 24). Sięgnięcie do zespołu 174. Archiwum Głównego Akt Dawnych pozwoliłoby mu na zapoznanie się z treścią *Uniwersału Komisji Rządzącej* podającego motywy tej decyzji⁶. Kwerendę można by uzupełnić też sięgnięciem do archiwów podworskich, czego świadomość ma zresztą sam Autor (s. 46), choć z pewnością byłaby ona dość czasochłonna.

Ramami temporalnymi pracy zostało objęte Księstwo Warszawskie w latach 1808–1815. Po tym czasie, zdaniem Tomasza Opalińskiego, „z ziem wchodzących w jego skład utworzono Królestwo Polskie oraz Wielkie Księstwo Poznańskie” (s. 8). Stwierdzenie to nie bierze pod uwagę losów Krakowa, tymczasem utworzona w 1815 r. Rzeczpospolita Krakowska nie tylko obejmowała południowe tereny dawnego Księstwa Warszawskiego, ale również przejęła znaczącą część obowiązującego w tym państwie prawa sądowego. Istnienie wolnego, niepodległego i ściśle neutralnego Miasta Krakowa i jego okręgu nie zostało uwzględnione także przy ponownym opisywaniu tego samego zagadnienia już w treści rozdziału I (s. 14).

Analiza zawartości poszczególnych rozdziałów zmusza do sformułowania pewnych uwag. Rozdział I rozpoczyna sformułowanie, jakoby monarchą Księstwa Warszawskiego był król saski Fryderyk August II, domniemany wnuk Augusta III (s. 13). Żadna z tych informacji nie jest prawdziwa, gdyż Fryderyk August II królem Saksonii został dopiero w 1836 r., a w chwili powstania Księstwa Warszawskiego miał zaledwie 10 lat⁷. Tytułem księcia warszawskiego posługiwał się natomiast Fryderyk August I. W podrozdziale zatytułowanym *System prawny i sądownictwo w okresie I RP* Autor nie uwzględnił jurysdykcji litewskich. Stwierdził, że do „centralnego sądownictwa” należał Trybunał Koronny (s. 16). Jego właściwość miejscowa obejmowała jednak jedynie obszar Korony Królestwa Polskiego. Tytuł podrozdziału wskazuje natomiast na omówienie w nim sytuacji na całym obszarze Rzeczypospolitej Obojga Narodów. Apelacje z terenu Wielkiego Księstwa Litewskiego rozstrzygał w niej odrębny Trybunał Litewski

⁶ Archiwum Główny Akt Dawnych w Warszawie, mszps, Komisja Rządząca (zespół 174), seria 2, sygn. 102, *Uniwersał Komisji Rządzącej*, Warszawa, 3 lutego 1807 r., k. 12.

⁷ J. Staszewski, *Wetynowicze*, Olsztyn 2005, s. 236.

utworzony w 1581 r. O zupełnym pominięciu Litwy świadczy też stanowcze i odniesione do prawa ziemskiego stwierdzenie, iż „próby wprowadzenia kodyfikacji nie powiodły się” (s. 15). W Koronie rzeczywiście nie, choć i tam obowiązywała *Formula processus* z 1523 r., natomiast w Wielkim Księstwie Litewskim do końca istnienia Rzeczypospolitej zachował moc obowiązującą Statut z 1588 r. Ponadto, nieco zastanawia określenie Rady Ministrów i Rady Stanu Księstwa Warszawskiego mianem „bezpośrednich organów” króla (s. 19). Domyślać można się jedynie, że Autorowi chodziło o stosunek zależności istniejący pomiędzy ministrami a monarchą, który ich powoływał i mógł odwołać. Opisując reakcję chłopów zamieszkujących obszar Księstwa Warszawskiego na regulacje konstytucyjne, Tomasz Opaliński odwołał się w tekście głównym do relacji pamiętnikarskich. W przypisie znalazło się natomiast odesłanie do artykułu Zbigniewa Stankiewicza (s. 21). Warto byłoby sięgnąć *ad fontes*. Artykuł 4 Konstytucji wprowadzał, zdaniem Autora, „równość wszystkich wobec prawa (cywilnego)” (s. 22), jednak czy tylko cywilnego? Kategoryczne stwierdzenie, jakoby „zasady «Organizacji sądownictwa cywilnego w Księstwie Warszawskim» stosowane były na ziemiach późniejszego Królestwa Polskiego aż do roku 1876”, nie jest nazbyt precyzyjne (s. 25). Co więcej, na istnienie w późniejszych latach pewnych odstępstw od wzorca zwraca uwagę sama autorka pracy doktorskiej, której treść stanowiła podstawę tego sformułowania⁸. Charakterystyki stanu chłopskiego Księstwa Warszawskiego nie powinno się raczej opierać na danych pochodzących z 1816 r. (s. 40, 42-43). Nie dotyczą one bowiem tego państwa. Wywodzenie przekonania o przynależności stron procesowych do poszczególnych stanów tylko na podstawie stosowanej przez sądy tytułacji może być złudne (s. 50). Po długim wywodzie poświęconym stosowanym tytułom podkreślił to jednak również Tomasz Opaliński, wskazując na inne kryteria (s. 51). Fakt pomijania w praktyce orzeczniczej sądów Księstwa Warszawskiego dawnego prawa polskiego raczej nie wynikał, jak podaje Autor, z nowoczesności regulacji pruskich, lecz z ich skodyfikowania i co za tym idzie, względnej łatwości w stosowaniu (s. 59)⁹. Można zastanawiać się nad zasadnością (z uwagi na tytuł pracy) szczegółowego omawiania w tekście głównym jednostek objętości stosowanych w Księstwie Warszawskim (s. 66). To jednak tylko uwaga polemiczna. Nie jest natomiast prawdą informacja o powołaniu Izby Edukacyjnej (Izby Edukacji Publicznej) już po powstaniu Księstwa Warszawskiego, przez jego władze (s. 80-81). Pierwsze posiedzenie tego centralnego organu oświatowego odbyło się bowiem 15 lutego 1807 r.,

⁸ A. Rosner, *Sędziowie i urzędnicy sądów pokoju w Księstwie Warszawskim*, „Przegląd Historyczny” 1988, t. 79, z. 4, s. 660.

⁹ W. Sobociński, M. Senkowska-Gluck, *Stosowanie dawnego prawa polskiego i praw zaborczych*, [w:] *Historia ustroju i prawa Polski*, t. 3: *Od rozbiorów do uwłaszczenia*, red. J. Bardach, M. Senkowska-Gluck, Warszawa 1981, s. 74-75.

a jego organizacją zajęła się Komisja Rządząca¹⁰. Ponadto wnioski formułowane na podstawie zebranego materiału źródłowego wydają się być niekiedy dość oczywiste. Autor po analizie stanu faktycznego jednej ze spraw stwierdził chociażby, że „przycoczona sytuacja pokazuje możliwe współistnienie agresji słownej (naruszenia honoru) i będącej na nią odpowiedzią napaści fizycznej” (s. 95). Koicydencja ta nie budzi raczej najmniejszego zdziwienia, a uchybianie honorowi szlacheckiemu przed 1795 r. niejednokrotnie prowadziło do bójek, a nawet zabójstw¹¹. Zastanawia też zasadność drobiazgowego wyliczenia stosowanych w Księstwie Warszawskim obelg (s. 100). Przekonanie Tomasza Opalińskiego o istnieniu nielicznych wzmianek w dostępnej literaturze o udziale chłopów w postępowaniach prowadzonych przed sądami szlacheckimi (s. 117) może wynikać z faktu, że nie do wszystkich udało mu się dotrzeć¹². Autor stwierdził ponadto, że szlachta Księstwa Warszawskiego nie unikała konfrontacji z chłopami przed sądem i często uczestniczyła w procesach osobiście. Jednocześnie, jego zdaniem „trudno porównywać to zjawisko z czasami przedrozbiorowymi, gdyż obecnie brakuje badań i materiału porównawczego” (s. 119-120). Brak tego rodzaju zestawień wynika najpewniej z organizacji przedrozbiorowego wymiaru sprawiedliwości – było to sądownictwo stanowe, a nie powszechne.

W książce stosowana jest wątpliwa terminologia o charakterze publicystycznym. Za niewłaściwe należy uznać stosowanie określenia „I Rzeczpospolita” (np. s. 8, 17, 23, 28, 33, 86, 117), „I RP” (s. 15, 114, 116), a zwłaszcza „I Rzeczpospolita Szlachecka” (s. 15), które sugeruje istnienie co najmniej II Rzeczypospolitej szlacheckiej. Nazewnictwo to należy uznać za błędne, nawet jeśli przyjąć, że cyfrą rzymską Autor usiłował odróżnić Rzeczpospolitą Obojga Narodów od domniemanej II Rzeczypospolitej. Wbrew bowiem wyrażonym we wstępie Konstytucji marcowej z 1921 r. nawiązaniom do tradycji Konstytucji 3 Maja, zestawienie obu państw dowodzi występowania pomiędzy nimi fundamentalnych różnic. Rzeczpospolita Obojga Narodów była federacyjną monarchią stanową, natomiast Rzeczpospolita Polska doby dwudziestolecia międzywojennego – unitarną republiką, nieuznającą przywilejów rodowych i stanowych, w której na mocy

¹⁰ A. Winiarz, *Szkolnictwo Księstwa Warszawskiego i Królestwa Polskiego (1807–1831)*, Lublin 2002, s. 18.

¹¹ [K. Zawisza], *Pamiętniki Krzysztofa Zawiszy, wojewody mińskiego (1666–1721)*, oprac. J. Bartoszewicz, Warszawa 1862, s. 188.

¹² Autor pominął chociażby takie opracowania jak: M. Bedrij, *Kopni sudy na ukrajniskich zemlach u XIV–XVIII st. Istorykoprowowe doslidżennia*, Lviv 2014, s. 204; A. Abramski, A. Huras, *Sądy kapturowe (1572–1764). Studium z dziejów sądownictwa i prawa sądowego podczas bezkrólewi w Rzeczypospolitej szlacheckiej*, Sosnowiec 2010, s. 56-57; W. Bednaruk, *Trybunał Koronny. Szlachecki sąd najwyższy w latach 1578–1794*, Lublin 2008, s. 66-68; O. Kanecki, *Sądy kapturowe Wielkiego Księstwa Litewskiego (1572–1764)*, Sopot 2020, s. 200, ostatnia z wymienionych monografii ukazała się w roku wydania książki Tomasza Opalińskiego.

postanowień konstytucyjnych deklarowano równość wszystkich obywateli wobec prawa¹³. Sama nazwa „Rzeczpospolita” stanowiła natomiast przykład łacińskiego terminu *res publica* i do końca XVIII w. nie miała związku z przeciwstawianą monarchii republikańską formą rządów¹⁴. Oba państwa różniły ponadto granice i systemy prawne. Wszystko to sprawia, że trudno w Rzeczypospolitej Polskiej upatrywać bezpośredniego sukcesora Rzeczypospolitej Obojga Narodów, a odbudowane w latach 1918–1919 państwo litewskie określane jest przez rodzimą historiografię mianem Republiki Litewskiej¹⁵. Ponadto kolejni władcy Cesarstwa Rosyjskiego nosili od 1721 r., od Piotra I poczynając, tytuł cesarza (imperatora), nie „cara” (s. 13). Za poważniejsze uchybienie uznać należy jednak posługiwanie się określeniem „rozbiory Polski” (s. 18). Sformułowanie to pomija w dużej mierze udział w procesie rozbiorów Cesarstwa Rosyjskiego, gdyż zajęło ono przede wszystkim zdecydowaną większość terenów Wielkiego Księstwa Litewskiego, których niepodobna określać mianem Polski. O ile bowiem za ojczyznę Litwina oprócz Wielkiego Księstwa Litewskiego mogła zostać uznana Rzeczpospolita, to już raczej nie była nią Korona Królestwa Polskiego¹⁶. Niewłaściwym wydaje się również określanie powstałej w styczniu 1807 r. tymczasowej władzy zwierzchniej mianem „Komisji Rządzącej Księstwa” (s. 13). Napoleon I Bonaparte powołał ją bowiem na kilka miesięcy przed utworzeniem Księstwa Warszawskiego. W dokumentach francuskich określano ją natomiast niekiedy mianem „rządu polskiego” (*le Gouvernement polonais*)¹⁷. Nieprecyzyjność stosowanego w książce nazewnictwa wyraża się także w podrozdziale zawierającym opis prawa obowiązującego w Księstwie Warszawskim. Zdaniem Autora „za sprawą art. 4 [Konstytucji Księstwa Warszawskiego – O.K.] po raz pierwszy na części ziem Polski zostało zniesione poddaństwo osobiste (...)” (s. 19). Sformułowanie to wydaje się pomijać wcześniejsze rozważania o nazwie państwa powstałego w 1807 r. (s. 13), w której celowo pominięto przecież właśnie słowo „Polska”. Pomimo tego Tomasz Opaliński posłużył się nim także opisując sytuację majątkową chłopów w latach 1810–1815 (s. 62) i po raz kolejny omawiając funkcjonujące na początku XIX w. jednostki powierzchni (s. 103). O włościanach zamieszkujących „pozostałe regiony Polski” przychodzi też czytać na stronie 113.

¹³ Ustawa z dnia 17 marca 1921 r. Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej (Dz.U. nr 44, poz. 267, s. 650, art. 96.)

¹⁴ D. Pietrzyk-Reeves, *O pojęciu „Rzeczpospolita” (res publica) w polskiej myśli politycznej XVI wieku*, „Czasopismo Prawno-Historyczne” 2010, t. 62, z. 1, s. 37, 46.

¹⁵ A. Eidintas, A. Bumblauskas, A. Kulakauskas, M. Tamošaitis, *Historia Litwy*, Wilno 2013, s. 20.

¹⁶ Zob. A.B. Zakrzewski, *Wielkie Księstwo Litewskie (XVI–XVIII w.)*. Prawo – ustroj – społeczeństwo, Warszawa 2013, s. 272.

¹⁷ W. Sobociński, *Historia ustroju i prawa Księstwa Warszawskiego*, Toruń 1964, s. 93.

Autor książki historycznej, a zwłaszcza historycznoprawnej, o ile to możliwe, powinien posługiwać się współczesnym językiem prawniczym, a w nim nie występuje znana z prawa rzymskiego umowa kupna-sprzedaży (*emptio-venditio*) (s. 8, 29, 55, 103, 104, 135, 141, 164), czy też transakcja „kupna” (s. 110-111), tylko umowa sprzedaży. W dokumentach z epoki dominować miało określenie „kontrakt przedaźny, czyli kupny” (s. 103). Tomasz Opaliński wydaje się nie rozróżniać źródła dowodowego od środka dowodowego, gdyż wśród dowodów wymienia zarówno zeznania biegłych (środek dowodowy), jak też dokumenty publiczne i prywatne (źródła dowodowe). Dla zachowania jednolitości terminologii w tym drugim przypadku należałoby pisać o treści dokumentów¹⁸. Wyodrębnione przez Autora „kontrakty” należą do dokumentów prywatnych, gdyż są to po prostu zgodne oświadczenie woli przynajmniej dwóch stron, czyli umowy (s. 57). Wyraźnie zalicza też Tomasz Opaliński dokument publiczny do środków dowodowych (s. 57-58). Jest to źródło dowodu. Ponadto odroczenia niepodobna definiować jako „sprawy, dla której sąd wyznaczył kolejny termin rozprawy” (s. 56). Jest to raczej szczególny rodzaj przerwy w rozprawie i tak rozumiane nie powinno być zestawiane z ugodą, wyrokiem i umorzeniem, jako „rezultat analizowanych spraw”, gdyż spraw tych nie kończy (s. 137, 140, 146). Zupełnie zaskakujące jest zaliczenie pozwów w poczet towarów (s. 71), podczas gdy jest to jedno z pism procesowych. Zastanawia dłaczego, opisując przebieg procesu, Autor nie sięgnął do obowiązujących w Księstwie Warszawskim aktów prawnych (s. 56-57). Pozwoliłoby to na zestawienie norm prawnych z rzeczywistą praktyką, do której po części Tomasz Opaliński przecież dotarł. Tymczasem nawet jeśli w książce regulacje prawne są już przywoływane, to nie zawsze towarzyszy temu podanie jednostki redakcyjnej (np. s. 131). Bywa to dla czytelnika znacząca niedogodność, gdyż chociażby Landrecht Pruski z 1794 r. liczył ponad 19 tys. paragrafów. Przy opisywaniu przestępstwa zniewagi Autor stwierdził, że można go było „dokonać także czynem” (s. 100). Jest to zupełnie niezrozumiałe, gdyż bez czynu, czyli uzewnętrznionego zachowania człowieka, w ogóle nie podobna mówić o przestępstwie (*cogitationis poenam nemo patitur*¹⁹), a kierowanie obelg wymienionych we wcześniejszym akapicie opisywanej książki stanowi przykład takich właśnie czynów polegających na działaniu. Język prawniczy w żadnym przypadku nie powinien być zastępowany przez sformułowania potoczne (np. „(...) posiadał on gorsze przygotowanie lub mniej doświadczenia w czynnościach notarialnych, co skutkowało pewnymi niedociągnięciami” – s. 108; „część administracji patrzyła przez palce na ten proceder” – s. 142; „(...) wśród klien-

¹⁸ M. Cieślak, *Zagadnienia dowodowe w procesie karnym*, red. S. Waltoś, przy współpracy M. Rusinka, S. Steinborna, Kraków 2011, s. 40, wydaje się, że choć termin „źródło dowodowe” bywał w przeszłości używany w celu oznaczenia środka dowodowego, to rozróżnienie obu pojęć jest zasadne z punktu widzenia metodologicznego.

¹⁹ Łac. „nikt nie ponosi kary za myślenie”.

tów sądów pokoju” – s. 160). Autorowi nie udało się rozpoznać rodzaju części z analizowanych spraw i zakwalifikować ich do kategorii cywilnych lub karnych, choć, co warte podkreślenia, nie ukrywał tego i uwzględnił ten brak w jednym z licznych ujęć kwantytatywnych (s. 139). Jest to przejaw uczciwości badawczej. W książce aspirującej do miana naukowej nie mogą natomiast pojawiać się odniesienia faktów do fikcji literackiej. Pomimo tego, przy analizie zagadnienia dostępu chłopów do broni palnej Tomaszowi Opalińskiemu „nasuwa się na myśl postać Kuby z *Chłopów* Władysława Reymonta, polującego na «Panajezusowe» ptaszki” (s. 150).

Pewne uwagi można formułować wobec systematyki pracy, skoro jej Autor, usiłując zachować spójność wypowiedzi, relatywnie często odsyła Czytelnika do innych partii książki (np. „Poddaństwo sądowe, któremu podlegali chłopci, zostało omówione w poprzednim punkcie” – s. 18; „Szerzej będzie jeszcze o tym mowa w dalszej części pracy” – s. 22; „Szczegółowe zasady kwalifikowania powodów i pozwanych do poszczególnych stanów zostaną zaprezentowane w rozdziale II” – s. 37; „Będzie o tym mowa szerzej w rozdziale IV” – s. 77; „Główne kryteria opisujące lepsze prawo do ziemi (...) zostały szerzej przedstawione w rozdziale I” – s. 104; „Ogólne zasady ustroju sądów w I RP zostały omówione w rozdziale I” – s. 116; „Zostały one szerzej omówione w rozdziale III” – s. 135; „Zostały szerzej omówione w rozdziale III” – s. 139; „(...) o czym była już mowa w rozdziale I” – s. 159; „Porównanie stanu zamożności poszczególnych grup społecznych zostało przeprowadzone w rozdziale III” – s. 162). Zupełnie niepotrzebne jest dwukrotne opisywanie tego samego zagadnienia. Tymczasem choćby o zniesieniu na mocy art. 4 Konstytucji Księstwa Warszawskiego poddaństwa osobistego przychodzi czytać na stronach 19 i 21. Nieco dziwią zaledwie jednozdaniowe akapity (np. s. 23, 27, 28, 78, 117, 124, 128). Docenić należy natomiast próby formułowania związanych z omawianymi zagadnieniami problemów badawczych, które wymagają opracowania.

Wątpliwości budzi strona formalna książki, a zwłaszcza sposób dokumentowania przywoływanych materiałów źródłowych i opracowań. Na przykład Autor zauważył, że część z opisywanych przez niego kontraktów została zawarta przed zastępującym notariusza pisarzem sądu pokoju, który mógł być do czynności tego rodzaju gorzej przygotowany (s. 108). Nie wiadomo jednak, w którym roku omawiane umowy zawarto, gdyż brakuje takich informacji w tekście głównym, czy też w przypisie. Same przypadki zastępowania pisarzy aktowych przez urzędników sądów pokoju (podsędka, pisarza) w Księstwie Warszawskim nie należały wcale do rzadkości. Sytuacja taka występowała również w powiatach błońskim²⁰,

²⁰ Archiwum Państwowe w Warszawie Oddział w Grodzisku Mazowieckim, rkps, Kancelaria Karola Paciorkowskiego (zespół 148), sygn. 2, *Akt notarialny*, styczeń 1809 roku, k. 284.

sochaczewskim²¹, czy też częstochowskim²². Nie były to zastępstwa zupełnie krótkotrwałe, gdyż w pochodzącym z marca 1809 r. wykazie notariuszy urzędy w dwóch pierwszych z wymienionych powiatów pozostawały nieobsadzone²³. Co więcej, pierwsi mianowani notariusze mogli jeszcze nie legitymować się wykształceniem prawniczym²⁴. Różnice w przygotowaniu zawodowym nie musiały więc pozostawać znaczące. Wszystko oczywiście zależy od roku, gdyż Dekret Fryderyka Augusta z 11 lipca 1809 r. wymagał już od przyszłych notariuszy zarówno złożenia egzaminu potwierdzającego znajomość prawa, jak też praktyki²⁵. Przykład ten dowodzi, jak ważny pozostaje dokładny opis wykorzystywanego materiału źródłowego. Powinien on określać rodzaj dokumentu oraz w miarę możliwości miejsce i datę wydania, natomiast zupełnie zbędne pozostają dane dotyczące rozmiarów kart pochodzących z jednostek archiwalnych, czy też informacje o sposobie ich oprawienia, zabrudzeniach, kruchości papieru, czy też obecności pleśni (s. 44). Nie ma to najmniejszego wpływu na opisywane zagadnienia. Tekst główny rozdziału nie jest też właściwym miejscem do określania miejsca zdeponowania źródeł, stanowiących podstawę opracowania (s. 65). Takie informacje można zamieścić we wstępie, a trzeba w przypisie. Przy przywoływaniu treści znajdujących się w opracowaniach zbiorowych w miarę możliwości należy podać autora fragmentu i za niewystarczające należy uznać wskazanie jedynie redaktora tomu („*Historia państwa i prawa Polski*, t. 2, red. J. Bardach, Warszawa 1966, s. 185-186” – s. 15). Niekonsekwentny jest też zapis imion autorów opracowań wykazanych w bibliografii. Nie zawsze Tomasz Opaliński ograniczał się do podawania ich inicjałów („Maisel Witold, *Archeologia prawna Polski*, Warszawa–Poznań 1982” – s. 174). Ponadto w żadnym wypadku nie należy przejmować języka epoki i określać za źródłem stron toczonych postępowań mianem „sławetnych”, „urodzonych”, „pracowitych”, „uczciwych”, „gościnnych”, czy też „jego mość panów”, „wielmożnych” oraz „jaśnie wielmożnych” (np. s. 61, 65, 70, 81, 85, 87, 95, 101, 105-108, 111, 115, 123, 127, 130). Trudno ustalić chociażby zasadność opisywania jednej ze stron kontraktu słowami „szlachcic «urodzony» Józef Kleński” (s. 108). Nie chodzi wszakże o *nasciturusa*.

²¹ Archiwum Państwowe w Warszawie Oddział w Łowiczu, rkps, Kancelaria Benedykta Tańskiego (zespół 278), sygn. 1, *Zeznanie*, 27 kwietnia 1809 roku, k. 110; Archiwum Państwowe w Warszawie Oddział w Łowiczu, rkps, Kancelaria Benedykta Tańskiego (zespół 278), sygn. 2, *Akt notarialny*, 22 marca 1811 roku, k. 678.

²² Archiwum Państwowe w Częstochowie, rkps, Kancelaria Antoniego Truszkowskiego (zespół 35), sygn. 1, *Akt notarialny*, 2 września 1808 roku, k. 1-2.

²³ *Notariusze publiczni w Księstwie Warszawskim*, 10 marca 1809 roku, [w:] *Wydział Sprawiedliwości w Księstwie Warszawskim*, Warszawa 1809, s. 39.

²⁴ S. Kowalska, *Podstawy prawne działalności notariuszy kaliskich w okresie międzywojennym*, [w:] *Dziedzictwo kulturowe Miasta Kalisza i regionu południowej Wielkopolski*, red. eadem, t. 3, Poznań – Kalisz 2013, s. 150.

²⁵ *Dekret Fryderyka Augusta z 11 lipca 1809 roku*, *Dziennik Praw Księstwa Warszawskiego*, nr 12, Warszawa 1810, s. 300-301, art. 7.

Autor nie uniknął błędów literowych (np. „(...) udział takich procesów w wydziale spornym wynosił 39,8 [% ? – O.K.]” – s. 149) i choć te pojawiają się niemal w każdej monografii, to przedstawienie cyfr w dacie zakwalifikować można już jako uchybienie merytoryczne (np. w książce mowa o rozszerzeniu terytorium Księstwa Warszawskiego „w 1089 roku” – s. 14). W kilku miejscach pojawia się też nieuprawniona pisownia wielkiej litery („Księciem Warszawskim” – s. 13; „zamieszczone w Aneksie 3.” – s. 67, 73; „jarmarków Wrocławskich” – s. 144). Niejednolicie zapisuje Tomasz Opaliński rzeczownik „król” (raz wielką, raz małą literą, np. „W myśl art. 73 konstytucji Król mianował sędziów” – s. 27, „Byli urzędnikami pomagającymi sędziom pokoju, mianowanymi przez króla” – s. 27). W pracy pojawiają się zatem błędy ortograficzne (również „nie znana jest skala działania sądów wójtowskich” – s. 132), a także stylistyczne (np. „Na ziemiach Korony cezurą w procesach o czary był rok 1776, kiedy to 23 października sejm uchwalił konstytucję zabraniającą skazywać oskarżonych w tego typu sprawach na śmierć oraz ustanawiając powszechny zakaz stosowania tortur” – s. 86) i fleksyjne („(...) większość z przywołanych wyżej transakcji dotyczyło chłopów (...)” – s. 104; „gros zdarzeń zgłoszonych do sądu miała odzwierciedlenie w rzeczywistości” – s. 120). Mianownik liczby mnogiej rzeczownika „leśniczy” to „leśniczowie”, a nie „leśniczy” (s. 119). Opisując elementy posagu Autor stwierdził, że „wymienienie wśród nich szafy oraz pierzyny potwierdza użytkowanie takich sprzętów przez rodziny chłopskie w Wielkopolsce na przełomie XVIII i XIX wieku” (s. 113). Określenie pierzyny mianem „sprzętu” to błąd przesunięcia kategoriałnego. Wyraźnie nadużywany jest skrót „ww.” (np. s. 134). Korektę przeprowadzono jednak na ogół dość solidnie.

Pominięcie licznych materiałów źródłowych spowodowało, że choć praca Tomasza Opalińskiego porządkuje zagadnienia, to w wielu fragmentach, zwłaszcza rozdziału I., ma charakter odtwórczy. Niepokojące jest, że Autor wspominając o terminologii i tytułacji występującej w źródłach, podaje w przypisach jedynie opracowania (s. 39, 50). Nie budzi to zaufania. Fragmentaryczne jedynie opracowanie materiału źródłowego nie upoważnia też do przedstawiania na tej podstawie krytyki sformułowań zawartych w innych pracach, które odnoszą się do całego państwa, a nie „przede wszystkim do włościan zamieszkujących Wielkopolskę” (s. 163, 169). Za chybiony pomysł należy uznać opieranie twierdzeń na tekstach dostępnych w internecie. Mogą one bowiem okazać się niedostępne w przyszłości, co utrudni lub nawet uniemożliwi weryfikację formułowanych hipotez (s. 177). Liczba zawartych w monografii zestawień kwantytatywnych jest wręcz ogromna i sprawia, że książka przypomina miejscami opracowanie statystyczne. Tylko w liczącym 13 stron podrozdziale zatytułowanym *Chłopi na tle pozostałych stanów* jest ich ponad 20 (s. 150-162). Niestety odbyło się to kosztem analizy obowiązujących w Księstwie Warszawskim aktów prawnych.

Podejmowanie tematów historycznoprawnych jest powiązane z koniecznością zmierzenia się z dawnymi instytucjami prawnymi i właściwą im, często

archaiczną już, terminologią. Jej zrozumienie wymaga biegłej umiejętności interpretacji prawa i tym samym zmusza badacza do opanowania podstawowych choćby narzędzi warsztatu prawnika. Uleganie przeświadczeniu, jakoby ustroj i prawo właściwe formacjom historycznym ułatwiały to zadanie, należy uznać za całkowicie błędne. Jest raczej zupełnie odwrotnie, gdyż w takich przypadkach materiał źródłowy, o czym po części przekonał się podczas pracy nad książką Tomasz Opaliński (s. 9), pozostaje niejednokrotnie jedynie fragmentaryczny, trudno dostępny, obcojęzyczny bądź uszkodzony. Wielu doświadczonych badaczy historii pomimo trudności podejmuje się takiego wyzwania, nierzadko ze znakomitymi rezultatami. Jak się jednak wydaje, każdy historyk ogólny przystępujący do odtworzenia zasad ustroju (także społecznego), czy też interpretacji pomników prawa powinien sobie odpowiedzieć na pytanie, czy jest gotowy, by w sposób odpowiedzialny scharakteryzować sytuację prawną poszczególnych współczesnych grup społecznych, zawodowych lub instytucji prawnych w świetle obowiązujących zasad ustrojowych, istniejącego ustawodawstwa, orzecznictwa oraz poglądów doktryny. Jeśli odpowiedź jest negatywna, to tym bardziej poza zakresem jego zainteresowania powinny znajdować się zagadnienia historycznoprawne. Sama intuicja miewa bowiem swoje ograniczenia, a definiowanie i opisywanie instytucji prawnych wymaga posługiwania się językiem prawniczym.

Bibliografia

Źródła rękopiśmienne i maszynopisy

- Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie, Komisja Rządząca (zespół 174), seria 2, sygn. 102 (mszps).
- Archiwum Państwowe w Częstochowie, Kancelaria Antoniego Truskowskiego (zespół 35), sygn. 1.
- Archiwum Państwowe w Warszawie Oddział w Grodzisku Mazowieckim, Kancelaria Karola Paciorkowskiego (zespół 148), sygn. 2.
- Archiwum Państwowe w Warszawie Oddział w Łowiczu, Kancelaria Benedykta Tańskiego (zespół 278), sygn. 1, 2.

Źródła wydane

- Notariusze publiczni w Księstwie Warszawskim*, 10 marca 1809 roku, [w:] *Wydział Sprawiedliwości w Księstwie Warszawskim*, Warszawa 1809.
- [Zawisza K.], *Pamiętniki Krzysztofa Zawiszy, wojewody mińskiego (1666–1721)*, oprac. J. Bartoszewicz, Warszawa 1862.

Akty prawne

- Ustawa konstytucyjna Księstwa Warszawskiego, 1807 r., *Dziennik Praw Księstwa Warszawskiego*, nr 1, Warszawa 1808.
- Ustawa z dnia 17 marca 1921 r. Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej (Dz.U. nr 44, poz. 267).
- Dekret Fryderyka Augusta z 11 lipca 1809 r. *Dziennik Praw Księstwa Warszawskiego*, nr 12, Warszawa 1810.

Opracowania

- Abramski A., Huras A., *Sądy kapturowe (1572–1764). Studium z dziejów sądownictwa i prawa sądowego podczas bezkrólewia w Rzeczypospolitej szlacheckiej*, Sosnowiec 2010.
- Bednaruk W., *Trybunał Koronny. Szlachecki sąd najwyższy w latach 1578–1794*, Lublin 2008.
- Bedrij M., *Kopni sudy na ukrajniskich zemlach u XIV–XVIII st. Istorykoprawowe dosliżennia*, Lviv 2014.
- Cieślak M., *Zagadnienia dowodowe w procesie karnym*, red. S. Waltoś, przy współpracy M. Rusinka, S. Steinborna, Kraków 2011.
- Eidintas A., Bumblauskas A., Kulakauskas A., Tamošaitis M., *Historia Litwy*, Wilno 2013.
- Kanecki O., *Sądy kapturowe Wielkiego Księstwa Litewskiego (1572–1764)*, Sopot 2020.
- Kocójowa M., *Przewodnik po zbiorach rękopisów w Wilnie*, Kraków 1993.
- Kowska S., *Podstawy prawne działalności notariuszy kaliskich w okresie międzywojennym*, [w:] *Dziedzictwo kulturowe Miasta Kalisza i regionu południowej Wielkopolski*, red. eadem, t. 3, Poznań–Kalisz 2013.
- Opaliński T., *Stan chłopski w Księstwie Warszawskim w świetle akt sądowych*, Warszawa 2020.
- Pietrzyk-Reeves D., *O pojęciu „Rzeczpospolita” (res publica) w polskiej myśli politycznej XVI wieku*, „Czasopismo Prawno-Historyczne” 2010, t. 62, z. 1.
- Pomianowski P.Z., *Tomasz Opaliński, Stan chłopski w Księstwie Warszawskim*, *Wydawnictwo DiG, Warszawa 2020*, ss. 195, „Czasopismo Prawno-Historyczne” 2021, t. 73, z. 1.
- Rosner A., *Sędziowie i urzędnicy sądów pokoju w Księstwie Warszawskim*, „Przegląd Historyczny” 1988, t. 79, z. 4.
- Sobociński W., *Historia ustroju i prawa Księstwa Warszawskiego*, Toruń 1964.
- Sobociński W., Senkowska-Gluck M., *Stosowanie dawnego prawa polskiego i praw zaborczych*, [w:] *Historia ustroju i prawa Polski*, t. 3: *Od rozbiorów do uwłaszczenia*, red. J. Bardach, M. Senkowska-Gluck, Warszawa 1981.
- Staszewski J., *Wetynowie*, Olsztyn 2005.
- Winiarz A., *Szkolnictwo Księstwa Warszawskiego i Królestwa Polskiego (1807–1831)*, Lublin 2002.
- Zakrzewski A.B., *Wielkie Księstwo Litewskie (XVI–XVIII w.). Prawo-ustrój-społeczeństwo*, Warszawa 2013.

STRESZCZENIE

**O potrzebie studiów nad historią prawa – przemyślenia na tle rozważań
Tomasza Opalińskiego zawartych w monografii *Stan chłopski w Księstwie
Warszawskim w świetle akt sądowych***

Konstytucja Księstwa Warszawskiego, znosząc „niewolę”, wprowadziła równość wszystkich obywateli wobec prawa, co umożliwiło ustanowienie sądów powszechnych. W świetle ich dokumentacji sytuację chłopów w latach 1808–1815 opisał w swojej książce Tomasz Opaliński. Autor nie zdołał jednak zgromadzić materiałów archiwalnych pozwalających na odniesienie sformułowanych wniosków do całego państwa. Dotyczą one głównie Wielkopolski. W książce zostały pominięte przede wszystkim dokumenty zdeponowane w Archiwum Głównym Akt Dawnych w Warszawie, w bibliotekach wileńskich (w tym w Bibliotece Litewskiej Akademii Nauk im. Wróblewskich w Wilnie i w Litewskiej Bibliotece Narodowej im. Martynasa Mažvydasa w Wilnie) oraz w lokalnych archiwach (m.in. w Archiwum Państwowym w Suwałkach, Archiwum Państwowym w Łodzi, Archiwum Państwowym w Lublinie Oddziale w Chełmie, czy też w Archiwum Państwowym w Kielcach Oddziale w Sandomierzu). W badaniach tych zastosowano metodę historycznoprawną, jednak omawiając temat historycznoprawny, Tomasz Opaliński nie zawsze posługiwał się językiem prawniczym i naukową terminologią. Przeprowadzone badania pozwoliły natomiast na zgromadzenie licznych materiałów statystycznych, uporządkowanie części zagadnień i postawienie wielu pytań badawczych.

SUMMARY

**On the Need for Studies on the History of Law – Considerations on the
Background of Tomasz Opaliński Thoughts Included in the Monograph
*State of Peasantry in the Duchy of Warsaw in the Light of Court Records***

The Constitution of the Duchy of Warsaw, abolishing “slavery”, introduced the equality of all citizens in terms of the law, which enabled the establishment of common courts. The situation of peasants in the years 1808–1815 was described by Tomasz Opaliński in his book in the light of the judicial documents. However, the author had not managed to gather archival materials allowing to expand his conclusions to the whole country. They concern mainly Wielkopolska. The book mainly omits documents deposited in the Central Archives of Historical Records in Warsaw, in Vilnius libraries (among others in the Wróblewski Library of the Lithuanian Academy of Sciences and in the Martynas Mažvydas National Library of Lithuania) and in local archives (including in the State Archive in Suwałki, in the State Archive in Łódź, in the *branch of Lublin State Archive in Chełm as well as in the branch of Kielce State Archive in Sandomierz*. Tomasz Opaliński applied a historical

and legal method in his research, but in discussing the historical and legal theme, he did not use legal language and scientific terminology. The research conducted, however, made it possible to collect numerous statistical materials, allowed to sort out some of the issues and to pose many research questions.